

Beke József

A *Bánk bán* legújabb szövegéről

KATONA JÓZSEF BÁNK BÁN

EREDETI SZÖVEG NÁDASDY ÁDÁM PRÓZAI FORDÍTÁSÁVAL

Katona József *Bánk bánját* ismét utolérte némely régi remekmű jellemző sorsa: nyelvi elavulásának megakadályozása céljából átírják. Szerencse, ha csak – mint jelen esetben – az itt-ott csikorgó, rozsdásodó szavak maibbá csiszolása a cél, így maga a dráma nem szenved sem cenzori vagy dramaturgiai amputációt, sem méltatlan aktualizálást. (Érdekes, hogy a képzőművészetben vagy a zenében nem jellemző a régi alkotások utólagos modernizálása, és az irodalmon belül a költemények átírása sem szokásos, pedig Balassi és Arany egyes szavai is elavultak.)

Nádasdy Ádám, a kitűnő műfordító most különös fordításra vállalkozott: a *Bánk bán*t mai magyar nyelven tolmácsolva nemzeti drámánk szövegének legújabb változatát hozta létre. Az 1983-ban megjelent kritikai kiadás után, amelyben Orosz László a Katona József által éppen kétszáz éve írott drámaszöveget pontosította és véglegesítette, ez már a sokadik szövegváltozat, amelyről előljáróban elmondható, hogy minden bizonnyal a legmodernebb, s így tehát legérthetőbb lehet a mai olvasó és színházi néző számára is. Nagy erénye ennek a könyvnek, hogy a párhuzamos kiadás jóvoltából Katona szövegének veretes kifejezéseit is olvashatjuk a kinyitott könyv bal oldalán a szerző korabeli helyesírásának ma már gyakran zavaró szóalakjai nélkül, tehát mai helyesírással. A fordító teljes joggal reméli Előszavában, hogy munkájával hozzájárul ennek a különleges jelentőségű, a nemzeti kultúra szempontjából oly fontos drámai alkotásnak a továbbéléséhez.

Bizonyos, hogy az újabb és újabb átírás a jelentékeny értékű művekkel fordul elő; rájuk érdemes és hasznos olyan nagy és komoly munkát áldozni, amelyet most Nádasdy Ádám végzett, ugyanis ezek a szövegváltoztatások vagy átdolgozások – ugyanúgy, mint a színházi felújítások – újra és újra érdeklődést keltenek a mű iránt, s ezáltal éltetik. Az is erénye e munkának, hogy tiszteli Katona művének alapértékeit, nem akarja feltételezett szerkezeti vagy stiláris hibáit javítani, fő célja a mai nyelvre átültetés, és eközben megőrzi a mű tartalmi komolyságát, irodalomtörténeti súlyát.

*

Amint a szerző írja, a szöveg mai nyelven történő pontos tolmácsolása meglepően nehéz munkának bizonyult. Hozzátehetjük: az eredmény – az előző hasonló kísérletek ismeretében – bizonyosan a legjobb. Az új szöveg Katona művének közismert, számos homályos kifejezését világosabbá teszi, némely túlságosan tömör kifejezését közérthetővé oldja.

Ugyanakkor persze kérdéses, vagy inkább sajnálni való az ilyen egyszerűsítés: a „Szeggel szeget!” közmondásból a fordításban ez lesz: „Az ő eszközeikkel vágok visz-sza.” Persze igazából az a sajnálatos, hogy talán igaza lehet a fordítónak, ha úgy véli, ezt a klasszikus eredetű mondást is le kell fordítani a mai közönségnek. Ha igaza van,

akkor várható, hogy a legközelebbi átírás során a „*Más oldalra a palásttal, Biberach!*” kijelentés sem marad a mostani: „*Ajjaj, most fordíts köpönyeget, Biberach!*”, hanem tovább egyszerűsödik, s egyszer csak teljesen ellaposodik. Mint az előző esetében is, az alábbi szólásszerűség cseréje után is nemcsak sajnálhatjuk a Katona szövegéből valónak a kimaradását, de megmarad a kérdés, hogy az a mai néző, aki amazt nem értene, megérti-e a másikat: „*szavadnak embere lettél... volna*” helyett: „*álltad volna a szavadat*”. Néhol úgy érzem, fölösleges is a beavatkozás, mert Katona szövege ma is megállja a helyét, hiszen ma is ugyanúgy érthetőek Biberach e „csalfa alázódással” mondott szavai, mint az itt alatta lévő fordításban:

„*Egy magyar csak egyik bajusza végével pokolba űzhet egy ily szegényke németet.*”

„*Egy magyar a fél bajusza hegyével a pokolra küldhet egy ilyen szegény németet.*”

*

Nádasdy e könyve voltaképpen a mű értelmezésének kétségtelenül nem egyszerű munkáját is nagyrészt magában foglalja, hiszen az alapul vett, és sajátos kifejezéssel EREDETI-nek nevezett, Osztovits Szabolcs által készített drámaszöveg (a kinyitott könyv bal oldalán) és a párhuzamosan (a jobb oldalon) olvasható mai nyelvi, PRÓZAI FORDÍTÁS-nak nevezett szöveg a szintén párhuzamosan olvasható gondos lapalji jegyzetek segítségével könnyű tájékoztatást adhat bárki számára a *Bánk bán* megismerésének, sőt megértésének útján.

Kétségtelen, hogy Katona drámája igényli is az útbaigazító támpontokat nemcsak nyelvünk természetes változása, valamint szándékosan archaikus nyelvhasználata következtében, hanem jó néhány homályosságban hagyott célzása és többféleképpen is értelmezhető megfogalmazása miatt is. Közismert ugyanis, hogy a mű némely kifejezései mögött szinte minden vele foglalkozó más és más értelmi háttérrel vél fölfedezni, s e problémás helyeket komoly szakemberek szinte a mű első elismertsége óta, tehát jó másfél évszázada próbálják valamilyen eredménnyel „véglegesen” értelmezni. Ezekről a törekvésekről, próbálkozásokról már könyv is született: Orosz László, *A Bánk bán értelmezéseinek története*, Krónika Nova Kiadó, Bp. 1999.

De végigkísérte múltjában Katona e művét a benne hibát felfedező, sőt javító szándék is, csakhogy érdemes idézni itt a nagy tekintélyű Horváth János irodalomtörténész szavait: „...mennél többször olvassa el az ember, annál kevésbé lesz bátorsága kifogásolni benne valamit, ... annál inkább meggyőződik róla, hogy sohasem neki, hanem mindig Katonának van igaza...”

Mindnyájan, akiknek szívügyünk a *Bánk bán*, ezt az igazságot nyomozzuk. Tisztelettel és alázattal a mű iránt.

*

Az alábbiakban kiemelem és a magam szemszögéből megvilágítom ennek az új, mai szövegnek néhány olyan helyét, amely a dráma hagyományosan kérdéses kifejezését értelmezi. Ezekről Nádasdy a *Bevezetés* című részben így szól: „*Nekem mint fordítónak minden helyen döntenem kellett, hogy melyik értelmezést kövessem.*” Szerencsére ott találjuk ilyenkor az esetleges más magyarázatot is.

A következő példa sajátosan igazi „drámai homályt” tartalmaz, ugyanis többféle értelmezése egyaránt elfogadható vagy elvethető, mert maga a kérdéses kifejezés: „kikergettetni” már grammatikailag is kétféleképpen definiálható: műveltető vagy szenvedő igenévnek is tekinthető, s ebből következően egyik vagy másik értelmezéshez juthatunk.

A drámának abban a jelenetében szerepel ez a régies kifejezés, amelyben Gertrudis keményen megfeddi öccsét, Ottót a Melindával történtek (nyílt udvarlás? elcsábítás?) miatt:

„Tudd meg, kicsinylelkű, hogy e dolog ha Melinda érdemét temette volna el, úgy kikergetetni kész lehetnék országaimból...”

Gertrudist a várható veszedelmes botrány dühíti föl, amelynek persze ő is egyik okozója, hiszen maga hozatta a szép Melindát a királyi udvarba „beteg” öccsének „megvidámítása” (nem éppen ildomos) céljából.

Kérdésem, hogy a fenti idézetben mire gondol a királyné? (S mire gondolt Katona József?) Tehát ha a botrány kitör, akkor kit fenyeget a fenti mondatban elhangzó „kikergetetés”? Gertrudis kergettetni ki öccsét az országból? Vagy Gertrudis lenne kénytelen elszenvedni a kikergetést az uralkodásból öccse vétke miatt?

Nádasdy az EREDETI szövegének mai fordításában így dönt:

Gertrudis: *„Tudd meg... hogy emiatt engem akár ki is kergethetnek az országaimból.”*

Jegyzetében utal a „Más értelmezés”-re: *„...hogy emiatt téged kikergesselek országaimból.”* Mindenkinek szíve joga itt a döntés.

Magam Gertrudis jelleméből kiindulva így közelítem meg a kérdést: e hatalommániás, a végletekig önző, mindenki más: Melindát, Bánkot, a magyarokat, az idegeneket, még a saját öccsét is (*„...pusztulj el itt, aranyketrecedbe zárva... Mit törődöm én veled”* – mondja neki) semmibe vevő teremtésről el nem tudom képzelni, hogy öccsének és Melindának megbüntetésén kívül más is egyáltalán megfordul fejében, főként nem a maga bukásának lehetősége. Hozzáteszem: ekkor még! Látjuk alább, hogy később igenis más lesz a helyzet.

Álláspontomat támogatja Katona szövegének első változata, amelyben a királynő így szól öccséhez:

„...[Melindával] együtt – mint udvarom gyalázatit – pellengér- / oszlopra kész volnálak áll'tani...”

*

Az előbbihez hasonló dilemma előtt áll az is, aki a dráma „áldozat-kipótoló” kifejezése mögött a „kipótolás” módját akarja meghatározni.

A mű Előjátékának egyik jelenetében Biberach így próbálja a magabiztos Ottót elbizonytalanítani Melinda szerelmi érzelmében:

„...lehet, hogy józanul nézve az ő szerelme épp utálat, és ha nem – mivel ő Bánk felesége –, akkor is ki fog kosarazni.”

Ottó most ehhez az olcsó csábító trükkhöz akar folyamodni:

„Akkor Melindáról látszólag lemondok; és ez a színlelt önfeláldozás közelebb fog vinni a szívéhez.”

A világosabb elméjű Biberach – mint mindig – most is jobban átlátja a helyzetet, és az EREDETI szövegben tömören csak ennyit mond:

„De Bánk – az áldozat-kipótoló –?”

Ez az „áldozat-kipótoló” szókapcsolat is egyikévé vált a dráma értelmezőit megosztó kifejezéseknek. A Kritikai Kiadás Jegyzetében Orosz László Péterfy Jenőtől egyrészt ezt a (kissé talányos) megoldást idézi: *„Bánk bán kárpótolja Melindát Ottó lemondásáért”*; másrészt közli Arany János véleményét: *„Már a lemondás is áldozat, de hogy még nagyobb legyen, majd Bánk agyonüti.”* Orosz László hozzáteszi: *„Az utóbbi magyarázat logikusabb, Biberach gúnyoskodásával azonban az előbbi vág össze.”* (Kritikai Kiadás 447.)

A dráma e kérdéses igen tömör kifejezését Nádasdy a mai nyelvre fordításban bővebben, mégpedig úgy fogalmazza, hogy a fenti két értelmezés közül az elsőt világossá tegye:

„De Bánk majd kipótolja, amit te önfeláldozóan megtagadsz tőle.”

Első pillanatra látható, hogy az EREDETI-ben Biberach kijelentése Bánkra szorítkozik, Nádasdy mai szövege a „tőle” szóval bevonja az értelmezésbe, illetve a „kipótolás”-ba Melindát is. Sőt az ehhez szóló lapalji Jegyzet még egyértelműbb:

„Értsd: Bánk majd helyetted is megadja neki (= kipótolja), amit egy nő kívánhat egy férfitől: Melindának nem fog hiányérzetet okozni, ha te nem udvarolsz neki.”

Természetesen itt is megtalálható „Más értelmezés”-ként Arany János föntebb idézett véleménye is.

Úgy gondolom, a két értelmezés közül az egyik – mégpedig az, amelyik Aranyknak eszébe jutott Katona művét olvasván – nemcsak logikus, hanem jobban is illik a XIX. elejének erkölcsi felfogásához, mint ez a másik, a mai korra inkább jellemző célzás. És Katona puritán egyéniségéhez is meg a mű cselekményének e pontjához is közelebb állónak érzem azt az értelmezést, hogy a helyzetet reálisabban szemlélő Biberach fönt idézett tömör megjegyzésével, tehát a megcsalt férj említésével csak az ügy következményének veszélyességére akarja figyelmeztetni Ottót. Kicsivel később pedig – bár ezt a távozó Ottó már nem hallja – még világosabban fogalmaz (a mai szövegben):

„...vigyázz, mert egy ilyen vékony, sovány fiút az izmos Bánk bán feltűz a bajusza hegyére.”

Továbbá gondoljunk csak vissza arra a szövegrészre, ahol megjelenik az „áldozat” fogalma. Ott ezt mondja Ottó: *„önfeláldozásom”*. Szó van itt egyáltalán arról, hogy Melinda is áldozatot hoz vagy akarna hozni? Az már az ügy önkényes, bár érdekes továbbgondolása, ha belevonjuk ide Melindát.

Úgy látom, Péterfinek a Kritikai Kiadásban idézett kijelentése vitte félre a további, szerintem téves magyarázatokat. Mert Biberach itt nem gúnyolódik, csupán józanul figyelmezteti Ottót a megcsalt férj bosszújának lehetőségére. Attól függetlenül, hogy Katona beépíti ide a szokásos általánosító „az asszony ingatag” gondolatot, mégsem érzem azt, hogy Biberach itt valamiféle Melinda által hozott áldozatra is gondolna. Ottó válasza szintén csakis Bánkra vonatkozik: szerinte nádori feladatai elfoglalják Bánkot, ezért nem kell tőle félnie. Kettejük további párbeszédében ismét csupán a vétkes Ottó figyelmeztetése folytatódik:

Biberach: *„Ó, jó uram, becsapod magad. Bánk szerelmes a feleségébe, így a szemének az ilyesmi nehezen maradna titok.”* (Mai szöveg.)

Nádasdy Ádám könyvének olvasója választhat a fenti két értelmezés között. A színházi néző csak az egyiket hallhatja.

*

Mint az előzőekben, a dráma egy következő helyén is Melinda elcsábítása körül forog a szó, és ismét egy régies, szenvedő ragozású igealak is szerepel ugyan a szövegben: „vetessen”, de most nem ennek mai értelmezése okozza a zavart, pontosabban a tévedést.

Nagyobb a baj, mert itt a szenvedő igealakot nem lehet grammatikailag kétféleképpen tekinteni, így az értelmezés sem lehet kétféle, amelyek közül szabadon lehet választani.

A dráma 2. felvonásában a Békételenek körében váratlanul megjelenik a Petur által odahívott Bánk, aki a pártütőket lecsillapítja, és törekvésüket megpróbálja törvényes útra terelni. Ez már-már sikerül is, amikor új váratlan személy érkezik: Biberach, aki Bánkról és Bánknak így beszél (a mai nyelvi fordításban):

„Felhozta hát ide szép naiv feleségét a nádor, bármennyire dörömbölt az a féltékeny nagy szíve.”

„...hogyan se az egyiknek, se a másiknak útjában ne légy, el kellett menned országellenőrző körútra.”

Peturnak pedig ezt mondja:

„Ispán uram... csak ezt az egy éjszakát nem kellett volna ellopni Bánk nádortól... amíg ti itt vele vagytok, otthon Ottó és Melinda –”.

Bánk előtt ekkor válik világossá, hogy – amióta ő távol van – önmaga és felesége becsületét milyen veszély fenyegeti itt a királyi udvarban. Monológjában ezeket mondja az EREDETI-ben:

„Csak egyszer ötlet a kezem közé vehessem, ó miképp fogom kacagni a gyáva herceget; s ha húsomat lerágja a kerítő asszony akkor, még csontomon is elviszem Melindát. Egy elhagyott helyen legyen inkább kenyéren s vízen, mintsem itt pompába', bíbor és a hermelin bemocskolásra eszközül vetessen, s szolgáljon egy bujának, aki-nél még drágább s becsesb előttem a kutyám...”

Szerintem Bánk e szavainak lényege ennyi: ki akarja menteni feleségét a királyi udvar pompázatos, ám ugyanakkor erkölcsileg szennyves világából, ahol a csábító drágaságokat eszközül használják Melinda megrontására, bemocskolására.

Nádasdy mai nyelvi szövegéből azonban egészen más derül ki:

„...még a csontvázamon is elviszem Melindát, mintsem hogy itt pompában eszközül használják a bíbor és a hermelin bemocskolására, és kiszolgáljon egy kéjencet...”

Ez az értelmezés azonban teljesen ellentétes a dráma egészének szellemével: Bánk, illetve Katona szerint Gertrudis környezete volna a tiszta, Melinda pedig a mocskos? Bánk azért akarná mindenáron elvinni feleségét, hogy az a királyi udvar pompáját jelképező bíbort és hermelint be ne mocskolja? Bánk Melindától féltene az udvar tisztaságát?

Az sem mellékes, hogy Biberach nem megtörtént tényről közölt, sem ő, sem Bánk nem tudja, szerintem fel sem tételezi, hogy Melinda és Ottó között – ahogyan Biberach kérdezi majd a következő felvonásban Ottótól: „Megesett a dolog?”

Egyébként, hogy a pompa, a drágaság valóban lehet a csábítás, illetve az elcsábulás eszköze, arra bizonyítékul ott vannak Biberach szavai az első felvonásból:

„...egy kereszt – arany lánc mind egérfogók az asszonyokra nézve”.

Az a gyanúm, hogy itt a mai szövegbeli félreértést a könyv EREDETI-nek nevezett részében (a 144. oldal alján) található ilyen téves jegyzet okozta: *„Vetessen (a venni igéből): hogy őt vegyék, használják”.* Ugyanis e szavak arra utalnak, mintha az *„eszközüil vetessen”* kifejezés alanya Melinda lenne, holott a *„bíbor és a hermelin”* az alany, és Katona szövegében *„bemocsolásra”,* nem pedig *„bemocsolására”* áll. Azt is figyelembe kell venni, hogy e mondatban fontos a *pompába’* után lévő, a tagmondatot lezáró vessző is. Valamint azt is, hogy ha a szenvedő szó szerkezetet: *„eszközüil vetetik”* cselekvővé alakítjuk, akkor az előbbi alanyból természetesen tárgy lesz, de az a kérdés, az alany mi volt: Melinda vagy a bíbor és a hermelin. És ebből következik az, hogy mit akar Bánk megakadályozni: azt, hogy Melinda bemocsolja az udvar fényét, vagy azt, hogy az udvar pompája elcsábítsa Melindát.

(Csupán azért, hogy e *„vetessen”* értelmezése milyen más tévedéshez is vezethet, megemlítem: van olyan régebbi magyarázatos *Bánk bán*-kiadás is, ahol komoly színházi emberek a *„vesz”* igének e régies származékát összetévesztették a *„vet”* igéével, és ennek eredményeként a *„vetessék”*-et – kiemelve az eredeti szövegből – egyszerűen *„dobják”*-ként értelmezték, nyitva hagyva, hogy mit vagy kit, miért és hová kell vagy lehet dobni!).

*

Az alábbi példákban egy szó sajátos értelmezését érdemes megvizsgálni. A *száraz* melléknevet háromszor használja Katona a drámában: kétszer jelzőként, egyszer pedig határozóként: *szárazon* alakban. A *száraz* közismert első jelentésében a *‘nem nedves’*-t jelenti; ha kenyérről van szó, akkor pedig a *‘friss ellentéte’* az értelme. Azonban Katona egyszer sem ezt a jelentését használja, hanem mindháromszor azt, amelyet az értelmező szótárak a sokadik, átvitt értelemként közölnek: *‘üres; magában’*. Így értendő a drámában akkor, amikor Biberach az Ottóért epekedő Izidóra reményeit így hűti le az EREDETI-ben:

„Kisasszony, én száraz reménnyel nem tudlak tovább éltetni”.

Ez a mai nyelvi változatban is *„üres reménnyel”*-ként szerepel.

Más a helyzet azonban a dráma alábbi helyén, ahol Bánk Gertrudis szemére veti a magyar nép nyomorúságos állapotát:

*„Egykor egy öreg paraszt akadt előmbe – szárazon evé a megpenészedett kenyért...
Egy tiszteletre méltó ősz kezébe... száraz kenyért nyújtasz, magyar hazám?”*

Kár, hogy itt a mai nyelvre fordításból hiányzik a szó főntebbi átvitt értelme, megmarad a *szárazon* és a *száraz*. Pedig a helyesen értelmezés itt is: *‘üresen; magában’*, illetve: *‘üres’*. Hiszen a *„megpenészedett”* jelző már úgymint kizárja a *„friss”* értelmet.

Ez a két utóbbi *szárazon*, illetve *száraz* emlékeztet Katona szövegének egy másik helyére, ahol Mikhál könyörög így a királynőnek:

„...add vissza híveidnek, azt, amit elraboltál... ételükből a húst...”

*

Az EREDETI drámaszövegben a pártütők céljáról, vagyis Gertrudisnak a trónról való letaszításáról szólván Petur a vérében fetrengő királynő képére mutatva ezt kérdezi a Békételenektől:

„Nem érdemes mászásra e derék szőlőgerezd?”

Orosz László a kritikai kiadásban (459. o.) valószínűsíti, hogy Katona itt egy német műből átvett mondat egyik szavát félreolvasva, eltévesztette, így került szövegébe a „mászás” szó. Orosz László is, mások is (lásd a kötetben Margócsy István Utószavát) zavaros képek nevezik a drámaíró fenti mondatát. Vajon miért? Talán mert ragaszkodnak a német szöveghez, illetve annak félreértéséhez?

Pedig aligha kétséges, hogy Katona szövegében a kép Phaedrus régente nagyon közismert, *A róka és a szőlő* című meséjén alapszik. Ebben a magasan függő szőlőfürtért a róka igenis mászna, de nem képes fölmászni érte, és azzal vigasztalja magát, hogy ügyis savanyú a szőlő.

A drámai szöveg e helyét Nádasdy helyesen értelmezi, de kár, hogy a költői kép eredetét, a mesét nem érinti jegyzetében (107. o.). Egyrészt azért kár, mert egy célzás az olvasók előtt is felvillanthatná a gyermekorból ismerős meseképet, ugyanakkor utalna arra, hogy Katona honnan vette a képet. (Persze az sem kétséges – sajnos –, hogy Katona e szövege alapján a kapaszkodó róka emlékképe aligha idéződik föl a mai olvasó-, ill. nézőközönségben, ugyanis tudomásom szerint a mai óvodai nevelésben kevésbé szerepelnek a klasszikus mesék.)

Kétségtelen, hogy Katona sokat merített más művekből, gyakran szó szerint, ezt a kritikai kiadás pontosan közli is, de az is igaz, hogy az átvételek során leginkább alakított, esetleg javított a szövegen. (Ezt nekem Orosz László többször így mondta.) Például a Tiborc panaszának e közismert részlete is átvétel egy német műből:

„...kéményeinkről elpusztulnak [= elköltöznek!] a gólyák, mivel magunk emésztjük el a hulladékot is”.

(Mellékesen említem itt, hogy a gólya nem hulladékon él, de a művészi igazság fontosabb, mindig felülmúlja a természetrajzit.)

Csakhogy a németben nem szerepel *kémény*, s Katona éppen ezzel a *kémény* szóval tette magyarossá, nekünk igazán ismerőssé és kedvessé a képet.

Jogosan feltételezhetjük tehát, hogy Katona a fentebbi „mászás-os” idézetben is a klasszikus mese alapján módosította a németet s alkotta meg a maga költői képét, remélve, hogy a Békételenek is emlékeznek a mászni akaró rókára, s megértik, hogy a szőlőgerezd, illetve annak „leszakítása” a céljukat jelenti, a mászás pedig a cél eléréséért szükséges cselekvést, erőfeszítést.

*

A drámaszöveg mai nyelvre fordításának egy másik helyén, az 5. felvonásban is hiányolom az egyik klasszikus kép eredetére utaló jegyzetet. Ott Bánk így fogalmaz nádori, a királyt teljes joggal helyettesítő hatalma bizonyítékaként:

„Itt dörgött markomban egy / Ország felébe mért ménkő csomó”.

Az EREDETI szöveg jegyzete rámutat arra, hogy a „felébe = fölébe”; ezt a „fordítás” is követi: *„...egy ország fölé helyezett mennykő-köteg”.*

De hiányzik az a jegyzet, amely utalna a mitológiai Zeusz szokásos ábrázolására: a magasban a főisten, markában a villámokkal. (Itt megjegyzendő: Katona olyan következőtösen kerüli szülőföldje ő-ző nyelvjárásának látszatát is, hogy nemcsak egyetlen föl- igekötőt sem használ, hanem itt a félreértést is kockáztatja: úgy is érthető, mintha csak az ország egyik felére vonatkozna Bánk nádori hatalma.)

Az e két klasszikus kép eredetére utaló jegyzethiányt azért érzem említendőnek, mert fontosabbnak gondolom őket a drámai kifejezőmód szempontjából és Katona műveltségének mércéjeként is, mint némely, csupán az események háttérül szolgáló történeti tény bőséges jegyzetét.

*

Amiről az alábbiakban szólok, voltaképpen olyan probléma, amely egy mai magyar nyelven írott szövegben szinte megvalósíthatatlan.

De hogy talán mégsem, arra bizonyíték éppen e tárgyalt könyv 29. oldalán, a mai nyelven szóló részből származó két idézet:

(Ottó): „Szerelmet érzek én... a Szerelem, a szép élet fénye, a valódi jó, a nagyszerű dolgok forrása... ez igen, ez!”

(Biberach): „Ó, te felforgató Szerelem!”

Nádasdy kitűnő érzékkel, a nagy kezdőbetűvel emeli ki itt azt, amit a két szereplő (bár különböző érzéssel: Ottó elragadtatott lelkesedéssel, Biberach inkább ironikusán, gúnyosan) hangsúlyozni akar. A fordító bizonyára azért teszi, hogy nemcsak az olvasó, hanem a színész számára is figyelmeztető legyen: ez a szó itt igen fontos, tehát valamilyen módon kiemelésre méltó.

És éppen így gondolta és tette ezt annak idején Katona is. Színész és rendező is lévén, őbenne a drámaíró is arra törekedett, hogy a „holt” szöveg a lehető legtöbb információt tartalmazza az előadók számára. Ezért bőségesek a színi utasítások meg a szokásos írásjelek: kettőspont, felkiáltójel, kérdőjel, gondolatjel, kiemelt szedés. Tény, hogy Katona a dráma eredeti szövegében – amint a kitűnő kritikai kiadásban (390–991.) Orosz László külön is szól róla – bizonyos szavakat, főként főneveket nagy kezdőbetűvel írt. Ez lehet a korabeli, még teljesen szabályozatlan helyesírásnak, esetleg a német nyelvnek a hatása is.

Tudjuk, hogy a dráma legelső kiadása száznál több nyomdahibával készült, az is kiderült, hogy már a második kiadásban alapos szövegváltoztatások történtek, s a kisebb-nagyobb beavatkozások a továbbiakban is végigkísérték a *Bánk bán* kiadásainak szövegét. (Mintha a kiadók erre való biztatásnak vették volna Toldy Ferenc kijelentését: „Katona Bánk bánja olvasatlan maradt rossz nyelve miatt”.) A szerző eredeti nagy kezdőbetűi természetesen elsőként eltűntek, s látszólag ez a legkevesebbnek tűnik a változtatások tengerében.

Csakhogy megfigyelhető: Katona a maga szövegében (lásd a Kritikai Kiadást) bizonyos szavak nagy kezdőbetűjével is közölni próbált valamit. Ezek eltüntetése nyomán áldozatul esett az alábbi finom, de határozott (nem is főnévi szóban lévő!) nagy kezdőbetűs célzás is, amely egyrészt a királyné jellemzésének is eszköze, hiszen Gertrudisnak a saját öccse iránti gőgjét, fölényét érzékelteti; másrészt ugyanakkor a köztük lévő rangkülönbségre is rámutat a két személyes névmás (ezeket és a továbbiakat én húzom alá) kezdőbetűje:

Gertrudis: „Ki vagy te? És ki Én?”

Tudjuk: egy példa kevés, de van még néhány. A szerző néhol igen tudatosan alkalmazza a nagy kezdőbetűt kiemelésre, ezt jól mutatja a következő idézet is, amelyben a két állat kezdőbetűinek eltérése az ellentétet és a különbséget is nyomatékosítja. A mű elején, a királyné mulatságán állapítja meg Petur a magyar főurakról:

„...úgy kíválnak
a' többi Lévnyalók közül, miképpen
egyj Medve több vakondokok közül”

Kétségtelen, hogy itt a két különböző nagyságú kezdőbetű rámutat egyrészt a hasonlatban szereplő két állat nagyságrendbeli arányára, ugyanakkor persze képletesen az idegen haszonlesők és a tisztességes magyar alattvalók közötti különbségre is. (Ne zavarjon meg bennünket, hogy a Lévnyalók főnév is nagy kezdőbetűs, a fontos itt a két állat egymáshoz viszonyított mérete.)

Harmadikként nézzük csak ebben az idézetben a két nagy kezdőbetűs szót az EREDETI-ben:

Gertrudis: (széjjel néz, 's valami Nagyon láttatik gondolkozni)
„Az egy Halál –”

Az egyik kiemelendő szó a 4. felvonás egyik színi utasításában van: a színésznőnek itt azt kell érzékeltetnie, hogy valami nagyon fontos ügyet fontolgat magában, bizonyára a közelmúlt bonyodalmaival és főként várható következményeit gondolja itt végig, s a megoldást keresve jut a trónját, esetleg személyét is fenyegető komoly veszély érzékelésére. (Azt most mellőzzük, hogy Katona néhol túl sokat várna el korabeli „aktor”-társaitól.) Itt a szereplőnek nyomatékosan ki is kell mondania ezt a csakugyan fontos, megdöbbentő fogalmat: „Halál”.

Arany János ezt írja ide jegyzetként: „G[ertrudis] most bukkan először ez eszmére.” A későbbi jegyzetírók is mind hasonlóan vélekednek: Gertrudis megérzi itt az őt mint királynét fenyegető veszélyt, mert belátja, hogy Ottó aljas tette lehetetlen helyzetbe hozta. Épp most tudta meg, hogy Ottó elérte célját Melindánál, ráadásul Bánk váratlanul hazaérkezett, továbbá, hogy öccse aljasul meggyilkolta Biberachot (ki is mondja: „átok reád, fiú...”), tehát csupa rossz hírt kapott, és körülötte minden összeomlani látszik. Sötétan színezi a helyzetet az udvarból csalódottan elmenekülni szándékozó Izidóra keserve is, aki a királynőből kifakadó „Halál” gondolatát megerősíteni látszik, s mintegy ráhagyásként mondja ezeket:

„Minden keserveinket elúzi, és a sírban a sebek is mind begyógyulnak.”

Sajnálatos, hogy már kezdettől, a látszólag „csupán a helyesírást” módosító kiadásokból a szerző írásmódjának ez a finom és fontos „nagy kezdőbetűs” üzenete eltűnt.

Sőt olyan kiadások is vannak, amelyekben még a szerző utasítását is kiigazítják, így a nyomát is eltüntetik az írói szándéknak ezzel az átfogalmazással: „széjjelnéz, s valamin nagyon látszik gondolkozni”; tehát Katona eredeti „Nagyon” szava, ami ott 'nagy dolog' jelentésű főnév volt, az átfogalmazásban a „gondolkozni” szimpla határozójává süllyed. Ezt így, rontva találjuk több kiadásban, Illyés Gyula átigazításában is, és sajnos e kiadás EREDETI-nek nevezett és mai szövegében is.

Visszatérve e fejezet elejére: a *Bánk bán* mai nyelvi szövegében talán nemcsak az említett Szerelem lehetne nagy kezdőbetűs, hanem e másik helyen a Halál is.

*

Amilyen hasznos lehet a *Bánk bán* e kiadásának mind az ún. eredeti, mind a fordítás nevű részében összegyűjtött nagyon alapos, pontos és bőséges jegyzetanyaga az iskolai oktatásban, ugyanolyan sajnálatos, hogy e szempontból a könyv talán meg is késett, hiszen nagy nemzeti drámánk sorsa éppen bizonytalan: netán ki is maradhat az iskolai tananyagból? S ezáltal a magyar nemzettudatból is?

Sokkal szegényebbek lennénk!

Persze, ha ez megvalósulna, a színpadon nem kellene többé a Tiborcot alakító színésznek rettegnie, hogy a közönség középiskolát végzett tagjai elégedettek lesznek-e a manapság még ismerős panasz előadásával.

(Párhuzamos kiadás. Magvető, Budapest, 2019.

Az eredeti szöveget gondozta, a mai magyar fordítást készítette Nádasdy Ádám. Szakmailag lektorálta és az utószót írta Margócsy István.)